

Дворище и сельская община в сёлах волошского права Галицкого подорья XVI–XVIII вв. по материалам Самборской экономики // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 г. – Таллин: Издательство АН Эстонской ССР, 1971. – С. 113–127; *Він же*. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института “князя” (кнеза) в галицкой деревне в XV–XVIII вв. // Славяно-волошские связи. Сб. статей. – Кишинёв: Штиинца, 1978. – С. 116–141; *Він же*. К вопросу о социально-политической организации галицких сёл на волошском праве (о оборках-вечах) // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинёв: Штиинца, 1975. – С. 299–330; *Він же*. Крестьянское право “дединости” и “ближести” на землю в коронных имениях Галичины XVI–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969 г. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 38–49; *Він же*. Особенности социальной борьбы королевских крестьян в Галичине XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961 г. – Рига: Издательство АН Латвийской ССР, 1963. – С. 345–356; *Він же*. Расслоение крестьян Самборской экономики в середине XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – К.: Издательство Украинской ССР, 1962. – С. 262–271; *Він же*. Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики галицких общинных судов по актам XVI–XVIII вв. // Вестник Московского ун-та. Серия 8. История. – 1990. – № 1. – С. 72–85; *Він же*. Институт співприсяжництва та громадські сільські суди в галицькій звичаєвій практиці XVI–XVIII ст. порівняно з Руською Правдою // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 18–41; *Він же*. Пережитки володіння альменди і їх значення в боротьбі королівських селян Галичини проти шпакти в XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського державного університету. Серія історична. – 1974. – Вип. 10. – С. 101–115; *Він же*. Развитие феодальной ренти в Самборской экономике в другой половине XVI – начале XVIII ст. // Вісник Львівського державного ун-ту. Серія історична. – 1967. – Вип. 4. – С. 79–91; *Він же*. Сільські суди німецького права в

Галичині XVI–XVIII ст. // Вісник Львівського державного ун-ту. Серія історична. – 1984. – Вип. 20. – С. 34–40; *Він же*. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Льва Даниловича? // Вісник Львівського державного ун-ту. Серія історична. – 1988. – Вип. 24. – С. 55–63.

⁴ *Імкін В. Ф.* Архів Самбірської економії // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 107–146.

⁵ *Смута І. І.* Адміністративно-територіальний устрій королівських столових маєтків у Галичині XVI–XVIII ст. (Самбірська економія) // Наукові записки з історії України. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 25–37.

⁶ Наукова бібліотека Львівського національного університету. Відділ рукописів та рідкісної книги, опр. 520/Ш, арк. 1–575 зв.

⁷ *Kuczeza A.* Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor: Nakł. Księgarni nauczycielskiej, 1935. – Т. 1. – С. 307–308.

⁸ *Імкін В. Ф.* Архів Самбірської економії // ЗНТШ. – 1996. – Т. ССХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 127.

⁹ Наукова бібліотека Львівського національного університету. Відділ рукописів та рідкісної книги, опр. 543/Ш, 544/Ш, 545/Ш, 551/Ш, 552/Ш, 553/Ш, 554/Ш, 556/Ш, 557/Ш, 571/Ш.

¹⁰ Там само, опр. 520/Ш, арк. 233–233 зв., 299 зв.–300 зв., 226 зв.–227 зв.

¹¹ Там само, арк. 104–104 зв.

¹² Там само, арк. 106 зв.–108.

¹³ *Юсипович І. М.* Турквіщана: за зависою століть. – Львів: Край, 1993. *Гайда Ю.* Турквіщана: природа і люди. Монсграфічний опис. – Ужгород: Патент, 1998.

¹⁴ *Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej.* – Lwów, 1872. – R. 1. – Т. I, zes. 3–4; Т. 2, zes. 5–8; Т. 3, zes. 9.

Алла Лохматова

ФОНДИ ОБЛАСНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА В ПОРЕФОРМЕНІЙ УКРАЇНІ

Не можна сказати, що останнє десятиліття відзначене великою увагою до проблем аграрних відносин у пореформеній Україні взагалі і до проблем селянського “миру” зокрема. Тим часом існує необхідність розробки цієї тематики. Зі специфікою селянського суспільства пов’язана не тільки специфіка аграрної еволюції України другої половини XIX ст., але значною мірою й українська історія XX ст. в багатьох її аспектах.

У свій час сільська громада була предметом гарячих і жвавих суперечок, займала центральне місце не тільки в історичних дослідженнях, але і в усій соціально-політичній літературі Росії. Інтерес до громади особливо зріс у другій половині XIX ст., коли в умовах глибоких соціально-політичних змін, пов’язаних зі скасуванням кріпосного права, постало питання про земельну власність, про шляхи подальшого розвитку взагалі і громади

зокрема. Проблем сільської громади в цей період стала наріжним каменем суспільно-політичної боротьби, в якій прихильники різних суспільних напрямків по-різному оцінювали її суть і роль у процесі історичного розвитку.

Ще в дослідженнях радянських істориків, що висвітлюють історію пореформеного селянства, намітився перехід від розробок теоретико-методологічного характеру до вивчення конкретно-історичних сюжетів. Досить повно висвітлено питання про місце селянської громади в пореформеному законодавстві й аграрній політиці самодержавства¹. Уряді робіт охарактеризоване положення громади як низового осередку селянського самоврядування². У багатьох аспектах розглядалася господарські поземельна діяльність громади, її адміністративно-податні функції.

Розширилася і джерельна база дослідження. Разом з тим можливе кол джерел з даної проблеми далеко не вичерпано. Дослідники практично не торкалися первинних матеріалів, що відклалися в місцевих архівах. Вдалим початком розробки даного напрямку можна вважати багатогранну роботу Л. І. Кучумової³, у якій основним джерелом є маловивчені архівні документи сільських і волосних правдів: приговори, скарги, прохання, клопотання, договірні зобов'язання, що виходили безпосередньо із селянського середовища. Розробка комплексу документів органів селянського самоврядування особливо важлива і перспективна. Одне з чільних місць у ньому займають приговори сільських сходів. У конкретно-історичному плані їх вивчення почалося ще в середині 1950-х рр. Однак перевагу дослідники віддавали відносно обмеженим за обсягом і специфічним за характером приговорам і наказам, надісланим до II Державної думи й інших вищих установ⁴.

Основна маса приговорів, що відбиває "буденні" функції пореформеної громади, у спеціальних дослідженнях використовувалася мало. Тут можна назвати хіба що роботи М. Громико, де знайшли відображення окремі питання джерелознавчого аналізу приговорів⁵. Як досвід же безпосередньої джерелознавчої розробки окремих груп приговорів сільських сходів варто розглядати статтю Г. А. Алексєйченко, у якій автор поставив за мету показати походження, характер, інформативні якості джерела, тісно ув'язавши архівно-евристичний, джерелознавчо-методичний та інші аспекти проблеми⁶.

Спеціального вивчення цієї проблеми українськими істориками поки не було. Між тим у місцевих архівах України накопичена значна кількість документів, що містять багату інформацію про життя селянських спільнот. Серед цих документів, мабуть, найважливіше місце посідають мирські приговори сільських сходів. Приговори – це дуже своєрідне джерело. Виникнувши безпосередньо в селянському середовищі, приговори несуть на собі відбиток його соціального побуту, традицій, поглядів і устремлінь. Без перебільшення можна стверджувати, що у приговорах знайшло своє відображення все багатогранне життя громади, у них найбільш наочно проглядається її повсякденне функціонування. Приговор – це, здебільшого, коротка письмова фіксація рішення сходу. Як правило, складався приговор із одного питання. По суті, це був якийсь одиничний фрагмент із життя селянського "миру"⁷. Кожний з цих документів, узятий окремо, за своїми інформативними можливостями, може, і поступається іншим джерелам, скажімо, описам, матеріалам обстежень і т.д. Але тут варто мати на увазі, що приговори є масовим документальним комплексом і як такі володіють низкою достоїнств. У чому суть цих достоїнств? По-перше, у силу характеру управлінських функцій сходів, що регулярно і неодноразово займалися визначеним колом проблем, відбулося масове накопичення приговорів із більшості питань, що ви-

рішувались селянським "миром". По-друге, будучи стереотипними, маючи в цілому стійкий формуляр, ці документи відповідають вимогам порівнянності, що дозволяє вивчати явища селянського життя в значному часовому інтервалі. Важливо підкреслити, що приговори, що містять рішення мирських сходів, дають чітке уявлення не тільки про управління і життя громади в цілому, але і про кожне її сімейство окремо.

Формуляр мирських приговорів, як правило, включав преамбулу, у якій повідомлялися дата і місце скликання сходу, іноді поіменний склад учасників.

Потім йшла основна частина приговору, в якій вказувалися причини скликання сходу й питання, що на ньому обговорювалися. Завершувала приговор результативна частина, що містила формулювання прийнятих рішень. У частині, що постановляє, обов'язково вказувався правовий документ, на підставі якого ухвалювалося рішення.

Незаконним вважався приговор у випадку, коли на сході не була присутня потрібна для рішення того чи іншого питання частина селян. Наприклад, Царицинокутський сільський сход 14 серпня 1888 р. слухав постанову Мелітопольського повітового з селянських справ присутствія від 30 квітня 1888 р., де говорилося: "приговор Царицинокутського сільського сходу 14 февраля, на котором присутствовало меньше половины всех домохозяев, имеющих право голоса на сходе, ...отменить"⁸. Тому в частині приговору, де була ухвала, завжди підкреслювалося: "для законности его требуется 2/3 домохозяев имеющих право голоса на селском сходе"⁹ – це коли, приміром, вирішувалися питання сімейних розподілів, чи *S* голосів, коли справа стосувалася дозволу на підприємницьку діяльність у селищі, проблем опікунства, виборів посадових і довірених осіб і т.п. Усі грамотні учасники сходу скріплювали приговор своїми підписами, за неписьмених з їхнього доручення підписувався один із грамотних.

Оснoву компетенції сходів складало чинне законодавство. Вище уже відзначалося, що в частині приговору, де була ухвала, обов'язково вказувався правовий документ, на підставі якого приймалося рішення. Слід зазначити, що селяни добре орієнтувалися в документах, які регламентували їхню життєдіяльність, посилаючись у своїх приговорах на ті чи інші документи. Повноваження сільських сходів визначалися насамперед "Общим положением о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости"¹⁰. Найчастіше використовувалася стаття 51, яка передбачує питання, що підлягали веденню сільського сходу, і особливо її пункти 4, 5, 6, 12, 17. Пункт 6 – це "дела, относящиеся до общинного пользования мирскою землею, как-то: передел земель, накладка и скидка тягол, окончательный раздел общинных земель на постоянные участки и т. п."¹¹ – з ним пов'язані всілякі зміни в користуванні общинною землею. Пункт 17 статті 51 і стаття 24, зокрема її п. 1, що говорять: "Крестьянам предоставляются следующие

права по искам, жалобам, ходатайству и суду: 1) по делам гражданским: отыскивать свои права, вчинать иски и тяжбы и ответствовать за себя, лично или чрез поверенных, а равно быть поверенными как крестьян своего общества, так и лиц посторонних"⁹, фігурували у всіх тих приговорах, у яких селяни уповноважували своїх довірених вести громадські справи. Посилалися селяни і на статтю 188 Загального положення, що перелічує заходи стягнення з несправних боржників, які могла вживати сільська громада. Пункти цієї статті припускали покарання за несплату від продажу приналежного селянину нерухомого майна, що належало селянинові, до вилучення польових угідь.

Як уже говорилося, коло питань, що обговорювалися на сільських сходах, було дуже широким. За тематичною ознакою серед обстеженого нами матеріалу можна виділити принаймні понад десяток груп приговорів. Проаналізуємо, приміром, приговори сільських сходів Царичинської сільської громади Веселянської волості Таврійської губернії. За період з 27 лютого 1894 р. по 14 травня 1895 р. у громаді відбулося 19 сходів, на яких було розглянуто 104 питання і складено 82 приговора, тобто в середньому на кожному сході обговорювалося по 5 питань і укладалося по 4 приговори.

Понад третину обговорюваних на сходах питань стосувалася сімейних розподілів. Без перебільшення можна стверджувати, що сімейні розподіли – це найпекучіші проблеми селянського побуту. Розв'язували, коли з миром, коли з величезними образами і судовими розглядами, вони були неодмінним атрибутом сільської громади, кожної сім'ї. На другому місці за кількістю обговорюваних питань були проблеми, пов'язані з діяльністю посадових осіб селянського місцевої влади, що також має логічне пояснення. Можна сказати, що є певний взаємозв'язок між ступенем важливості тієї чи іншої проблеми в житті громади і кількістю обговорень цих проблем на сільських сходах. Хоча, безумовно, є в розташуванні питань і елемент випадковості, тобто не можна говорити про чистоту експерименту, у якісь часи на вищій місці висувалися б інші питання. Приміром, у наступні роки селяни будували кам'яну церкву у своєму селі і, звичайно ж, ретельний контроль з боку селянства за її будівництвом знайшов своє відображення у приговорах сільського сходу. Чи, скажімо, питання про затвердження окладу, тобто податків. Воно обговорювалося, як правило, лише раз на рік. Але це не показник його другорядності. Скоріше навпаки: раз затвердження окладу набував такої сили, пересилити яку навряд чи змогли б якісь інші обставини.

На сходах превалювали проблеми селянського "миру": 47% всіх обговорюваних питань ініціювалися селянами; 71% – селянами і сільською адміністрацією. І лише 11% розглянутих питань надходило від вищих владних осіб.

У рамках однієї статті неможливо навіть конспективно охопити всі проблеми, які розв'язувалися сходами.

Тому обмежимося розглядом лише тих документів, що відбивають основні сфери діяльності пореформеної громади.

Група приговорів, пов'язана з адміністративно-податковими функціями "миру", хоча і не є найзначнішою за своїм обсягом, однак за важливістю для сільської громади, безумовно, повинна розглядатися в першу чергу. Вибори сільських посадових осіб були одним з центральних обов'язків сходів. Однотипність і регулярна повторюваність цієї процедури досить зримо відбилася в цьому типі приговорів, мабуть, саме вони відрізняються найбільш заформалізованим текстом. На сільських сходах обирали як постійних представників мирської адміністрації – старостів, виборних, соцьких, десятих, різних збирачів податей, так і осіб, на яких покладалися епізодичні доручення, приміром, довірені по веденню судових справ із тими чи іншими особами і т. п.

У приговорах вкрай скупо відбитий сам процес виборів і містяться стандартні характеристики селян, що обирались. Характеристики, що даються в таких приговорах, становлять собою абстрактну сукупність моральних і ділових якостей особи, що обирається. Найтиповіші з них говорять, що "означенные лица под судом и следствием не были и в настоящее время не состоят"¹¹.

Наприкінці змістовної частини приговору, як правило, вказувалися розміри призначеної платні, якщо людина обиралася на посаду на якийсь визначений термін, чи розміри винагороди, якщо доручення було разовим: "нанять писаря в наше сельское управление из нашего односельца отставного унтер-офицера Сергея Иванова Бабенко определив ему жалованье 185 руб. которые выдавать ежемесячно из общественной кассы по расчету с тем условием, чтобы канцелярские расходы, а именно: нищая бумага, чернила, перья, сургуч, спички и освещение для сельского управления были покупаемы Бабенко на свои средства"¹¹; "нанять церковных сторожей к Екатерининской приходской церкви наших односельцев Давила Стеблину и Кузьму Ковалю с жалованьем по 40 руб. в год"¹²; "за производство учетов назначаем вознаграждение доверенному Бабенко 8руб."¹² Хоча для цієї групи приговорів характерна особливо тверда текстуальна формалізація, однак не можна вважати це ознакою їхньої інформативної бідності, оскільки кожний з документів містить відомості про результати конкретних виборів. Приміром, узагальнені дані дозволяють установити (правда, не цілком) віковий склад посадових осіб: "... которому от роду 48 лет, который поведении хорошего под судом и следствием не был..."¹³. Суттєву увагу сходів привертало до себе окладні листи і розкладковий приговор: "... рассматривали присланные казенной палатой и Мелитопольской уездной земской управой окладные листы и раскладочный приговор Волостного схода и нашли что на наше общество назначено окладных сборов..."¹⁴. Ці найважливіші для селянства питання виносилися на обговорення і затвердження сходів щорічно.

Слід наголосити, що різноманітні матеріали, що відбивають податні функції громади, переважно відклялися у фондах установ волосного й повітово-губернського рівнів. Безумовно, розкладкові й облікові приговори, пов'язані з регулярною діяльністю сходів по розкладці податей і фінансовим контролем над сільським керівництвом, являють собою хоча і не найбільшу, але дуже важливу групу документів. Насамперед, вони містять повний перелік грошових повинностей (крім рекрутських) сільських громад відповідно до окладу. Тут же вказуються і розміри недоїмок.

Комплекти річних книг приговорів Царицинокутської сільської громади, що збереглися в Державному архіві Запорізької області, дозволяють вивчати історію селянського "миру" у динаміці на значному хронологічному відтинку. Приговори цієї громади за 1886–1896 рр. дають можливість проаналізувати як статті витрат, так і суми витрат по тим чи іншим статтям. Навіть поверховий аналіз дозволяє відзначити постійне збільшення витрат на утримання волосного правління з 297 крб. 27 коп. у 1886 р. до 678 крб. 81 коп. у 1896 р. Не настільки значним, але дуже показовим було зростання страхових платежів. Особливий же інтерес викликають відомості, що показують витрати на всілякі "сільські потреби". Вони розкривають абсолютні й відносні розміри внутрішнього бюджету громади. Так, у 1,5 рази збільшилася платня сільського писаря, у 2,5 рази – платня старости, у 2 рази – платня магазинщика – відповідального за збереження хліба у сільському хлібозапасному магазині. У 5 разів збільшилася кількість витрат на придбання різних бланків. У стільки ж разів збільшилися витрати на храмове свято. Між тим витрати на ряд статей протягом багатьох років залишалися незмінними. Приміром, платня вчителя. Правда, тут не все так однозначно: скажімо, до незмінних 100 крб., що виділялися сільською громадою, значний додаток, як правило, робило земство.

Великий інтерес викликають приговори, які свідчать про те, як сільські сходи прагнули вишукати додаткові грошові суми на свої витрати. З цією метою укладалися угоди і договори про здачу в оренду общинних приміщень, млинів, незручних земель і угідь і т.д., оформлялися угоди на відкриття в селищах постоялих дворів і питних закладів. Змістовні частини приговорів указують терміни дії договорів, розміри суми, що надходить громаді, і те, куди направляються ці кошти. Типовий приговор, складений громадою селян села Царицино Кут у відповідь на заяву "состоящего в запасе армии деревни Веселянки Семена Андреевича Васильченко о разрешении ему открыть за его счет на его имя в нашем селе одно питейное заведение", де говорилось: "...настоящим приговором разрешить ему Семену Васильченко открыть в нашем селе одну винную лавку с продажей крепких напитков в нашем общественном доме сроком на один год с 1 января 1895 г. по 1 января 1896 г. с уплатой в год 600 руб. которую сумму при выдаче при-

говора Васильченко обязан уплатить 300 руб. а остальное 300 руб. 1 августа 1895 г."¹⁵. 600 крб. – багато чи чи мало? Наскільки великі одержувані громадою усілякими шляхами кошти? У даному випадку зазначену суму для порівняння зіставимо, приміром, із окладом, установленим Царицинокутській громаді на 1886 р. казенною палатою. Мелітопольською повітовою земською управою і Веселянським волосним правлінням. Тут на громаду було "призначено" окладних зборів: казенних у повітове казначейство – 3552 крб. 29 коп.; на губернські і повітові земські повинності – 624 крб. 50 коп.; страхових платежів – 132 крб. 75 коп.; на волосні витрати – 297 крб., 27 коп., а також те, що селяни "визнали потрібним дати", пункти 5 і далі: платня сільському старості, писарю, вчителю, сторожу сільської управи і сторожу сільської школи, церковному сторожеві, магазинщику, на опалення розправи і школи, на "різні богослужіння і молебні" і т.д. Усього за всіма 18-ти пунктами витрати складають 5128 крб. 41 коп.¹⁶ Тобто, вищезгадані 600 крб., які за рішенням сходів повинен був сплатити Семен Васильченко, – це більш, ніж десята частина селянських витрат.

Яким чином відбувався розподіл даних платежів між членами громади? Розкладкові приговори несуть у собі інформацію про "мирський" механізм розподілу податей і платежів між окремими господарствами. У вже розглянутому приговорі 1886 р. приводиться такий розрахунок. Окладних душ у громаді 561, які обкладаються: 1) викупними платежами, 2) поземельним податком, 3) земським збором, 4) мирським збором, 5) страховим платежем – у підсумку на кожну душу приходиться по 8 крб. 22 коп. Ще 10 душ, "которые облагаются только мирским сбором и страховым платежом в сложности по 73 коп.". Далі у приговорі відзначається, що "вышеупомянутая сумма разложена на крестьян по раскладке по 5-й пункт, а остальная сумма на содержание сельского управления не разложена на крестьян, а должна расходоваться из наших общественных доходов статей"¹⁷. Один з таких громадських доходів і складають розглянуті вище доходи від утримання винної крамниці. Але ж у селян були інші доходи. Таким чином, приговори дозволяють установити, наскільки додаткові засоби пом'якшували податний тиск як у цілому, так і на умовну податну душу.

Іншою важливою стороною діяльності сільських сходів було висування приговорів-клопотань різного роду, будь-то про зниження чи скасування найбільш обтяжливих – грошових і натуральних повинностей чи прохання громад, що виникли в наслідок якихось надзвичайних ситуацій. Ці документи важливі тим, що найбільшою мірою відбивають ініціативи, що прямо виходили із селянського середовища. Показові колективні прохання про видачу зернових позичок із запасних сільських магазинів, як правило, ранньої осені і навесні, коли гостро відчувалася потреба у насінневому і продовольньому зерні внаслідок неврожаю. Так, 8 березня

1886 р. на сході "сдушали от большинства голосов наших односельцев просьбы так как по случаю неурожая 1885 г. как озимого, так и ярового хлеба, нуждаются в пособии для продовольствия своих семейств и обсеменения полей". Сход прийшов до висновку, що для 113 домохазяїнів громади необхідна допомога 81 четв. 5 мір озимого зерна на продовольство і 33 четв. ярового на засівання полів. А "посему сочли покорнейше просить Медитопольскую уездную земскую управу за неимением в общественном магазине как озимого так и ярового излишнего хлеба ходатайствовать у высшего начальства о высылке нуждающимся из Императорского продовольственного капитала сумм для покупки хлеба". При цьому селяни підраховали, за якою ціною будуть купувати хліб і назвали конкретну суму, що їм потрібна, – 850 крб., "которые суммы обязываемся пополнить круговой порукой". Додаючи іменний список нужденних, селяни не забули підкреслити, що список цей складений "при тщательной проверке нуждающихся в пособии"¹⁸. З приговорів довідаємося, що ситуації, подібні до цієї, були не рідкістю в селянському житті. Так, 18 листопада 1890 р. було складено аналогічний приговор. На цьому сході селяни просили видати "из общественного магазина запасного хлеба в заем будущего 1891 года"¹⁹.

Проблеми церкви і школи (причому, співвідношення очевидно не на користь останньої), винної торгівлі й іншої підприємницької діяльності, виділення садибного місця й оренда земельних ділянок – усі ці питання також розглядалися на сільських сходах і знайшли своє відображення у приговорах. Нарешті, на сходах вирішувалися питання опікуєвства і сімейних розподілів.

Що стосується останньої проблеми, то приговори сільських сходів щодо неї дозволяють, насамперед, простежити в деталях саму процедуру сімейних розподілів, з'ясувати причини, що їх породжують. Іноді за допомогою приговорів можна визначити чисельний і робочий склад родини, що поділяються, а також, певною мірою, їхнє господарсько-майнове становище. Кожен документ, що стосується сімейних розподілів, містить конкретні факти про діяльність сходів по дотриманню добровільності розподілу, обліку господарчо-податного стану нових сімейств, забезпеченню прав старих на наступну опіку з боку їхніх працездатних родичів і т. д.

Дані приговорів розкривають мирську практику арбітражу сходів у рішенні спірних питань про надільну змло і рухоме майно, де найбільш яскраво проявляються звичаєво-правові традиції селян: "сдушали просьбу наших односельцев Мокяя Родиона и Михайла Ивановичи Тюпенковых о наделении их землею родного дяди Тараса Тюпы ные умершего которю землею владеют их двоюродные братья Емельян Петр Игнат Степановы Тюпенки. По выслушивании сего постановили: душевой надел земли за исключением выгонной в количестве 5 сес. 5 саж. разделить по равной части то есть по 17,5 саж. между шестью двоюродными братьями

Емельяном Петром Игнатом Степановыми и Максимом Родионом Мокьем Ивановыми Тюпенками"²⁰.

Нарешті, документи відбивають конкретні заходи із забезпечення нових сімейств садибою і земельними наділами.

Таким чином, приговори містять цілий комплекс відомостей з питань сімейних розподілів, а масове їхнє використання може дати досить повне уявлення як про це явище і його місце в житті селянської громади, так і про участь органів сільського управління в цій процедурі. Адже кожний розподіл відбувався тільки з дозволу сходу: "с общего нас всех согласия постановили: разрешить Белицкому отделить из своего семейства сына Савву Белицкого..."²¹.

Призначення опікунів і попечителів, перевірка їхньої діяльності також складали значну частину приговорів сільського сходу.

Групи приговорів, розглянуті в статті, свідчать про великі інформативні можливості даного джерела. На його основі можна судити про адміністративні, податні, господарські і багато інших функцій громади. Масовий характер приговорів, особливості їхньої комплектації (у книгах і нарядах) дозволяють вивчати не тільки окремі сфери діяльності громади, але і загальне функціонування мирського організму у визначеному тимчасовому інтервалі. Приговори дають можливість досліднику вивчати селянський "мир" на рівні окремої громади, порічно простежити її пореформену еволюцію.

Збережені в державному архіві Запорізької області мирські приговори Царичинкутської сільської громади за 1880–1900 рр. дозволяють на прикладі конкретно-історичних сюжетів одержати наочну й образну картину життя сільських громад, роль сходу в житті селянства протягом декількох поколінь.

¹ Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России. – Л., 1972; Симонова М. С. Проблема "оскудения" Центра и ее роль в формировании аграрной политики самодержавия в 90-х годах XIX – начале XX в. // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971. – С. 236–263.

² Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975. – С. 185–187; Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. – М., 1978. – С. 41–44; Рындоцкий П. Г. Утверждение капитализма в России 1850–1880 гг. – М., 1978. – С. 162–163; Зырянов П. Н. Некоторые черты эволюции крестьянского мира в пореформенную эпоху // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Вильнюс, 1974. – С. 380–387.

³ Кучумова Л. И. Сельская община в России. – М., 1992.

⁴ Василевский Е. Г. Социально-экономическое содержание крестьянских приговоров и наказов в II Государственную думу 1907 г. // Ученые записки МГУ. Вып. 179. – М., 1956; Нильве А. И. К методике изучения приговоров и наказов крестьян, посланных в II Государственную думу // Археографический ежегодник за 1970 г. – М., 1971.

⁵ Грамыко М. М. Территориальная община Сибири 30-е гг. XVIII – 60-е гг. XIX века // Крестьянская община в Сибири

VI. Огляди архівних фондів

XVIII – начала XX в. – Новосибирск, 1977. – С. 33–36; *Громыко М. М.* Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX века. – М., 1986. – С. 20–21.

⁶ *Алексейченко Г. А.* Приговоры сельских сходок как источник по истории крестьянской общины в России второй половины XIX века: По материалам Тверской губернии // *История СССР*. – 1981. – № 6. – С. 116–125.

⁷ Держархів Запорізької обл., ф. 95, оп. 1, спр. 3, арк. 118 б зв.

⁸ Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. // *Российское законодательство X–XX веков: Документы крестьянской реформы*. Т. 7. – М., 1989. – С. 47.

⁹ Там же. – С. 42.

¹⁰ Держархів Запорізької обл., ф. 95, оп. 1, спр. 3, арк. 9.

¹¹ Там само, спр. 9, арк. 107–107 зв.

¹² Там само, арк. 104.

¹³ Там само, спр. 7, арк. 95 зв.

¹⁴ Там само, спр. 3, арк. 24.

¹⁵ Там само, спр. 7, арк. 121–121 зв.

¹⁶ Там само, спр. 3, арк. 24–24 зв.

¹⁷ Там само, арк. 24 зв.

¹⁸ Там само, арк. 26 зв.–27.

¹⁹ Там само, спр. 4, арк. 62 зв.

²⁰ Там само, спр. 9, арк. 1 зв.–2.

²¹ Там само, спр. 7, арк. 21.

Олександр Бут, Петро Добров

“ЕКОНОМІЧНА КОНТРЕВОЛЮЦІЯ” В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ДЗЕРКАЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Розбудова суверенної української держави створила передумови для значного зростання інтересу громадськості до історії країни. Особливо це стосується тих її сторінок, які не були висвітлені внаслідок ідеологічного заангажування і кон'юктурних міркувань, подавалися в спогвореному вигляді. Саме до них належить історія так званої економічної контрреволюції, яка повністю замовчувалася в радянській Україні. Дослідження, проблем економічної контрреволюції, крім наукових і морально-етичних цілей, все більше набувають прикладного характеру. Пов'язано це з тим, що більшість населення, особливо молодь, зовсім не знають історії трагічних періодів нашої країни, їм складно розібратися в причинах тих чи інших дій тоталітарного режиму в управлінні суспільством.

Поставивши за мету по-новому розкрити суть, механізм здійснення та наслідки репресій в Україні, складовою яких стала розправа влади з “економічною контрреволюцією”, дослідники спрямували свої зусилля на виявлення нових, раніш закритих документів та осмислення уже опублікованих джерел та літератури. Наслідком плідної роботи вчених стало формування різних поглядів на історію радянського суспільства, поява наукових праць, виконаних на ґрунтовній джерельній базі. Характерною особливістю наукових доробок за десятиріччя незалежності країни є радикальні зміни поглядів на події, пов'язані зі здійсненням “воєнного комунізму”, “НЕПу”, – радянської форсованої індустріалізації та насильницької колективізації.

Архівні документи дають можливість стверджувати, що після помічників та буржуазії однією з перших відчувала на собі “принцип класового підходу” правлячої комуністичної партії і радянської влади інтелігенція дореволюційного гатунку. Нове суспільство ставилося до неї або вороже, або з недовірою. Залучення старої інтелігенції до співробітництва з радянською владою супроводжувалася пересторогами відносно ненадійності “буржуазних” спеціалістів, старих діячів науки і культури.

Як свідчать фундаментальні праці відомого російського історика Д. А. Волкогонова, вперше дослідившого протоколи політбюро ЦК РКП(б) у сучасному Архіві Президента Російської Федерації свідченням характерного ставлення більшості вищого керівництва до інтелігенції є позиція, яку займав В. І. Ленін. Протоколи засідань за його участю до гіркоти доводять: не було жодного разу, жодної наради, де б не розглядалися заходи щодо посилення диктатури пролетаріату, розширення повноважень каральних органів, узаконення терору. Так, щойно обраному Генеральному секретарю ЦК РКП(б) для підготовки питань на секретаріат і політбюро в детальній записці В. І. Ленін висловив категоричну директиву відносно інакомислячої інтелігенції: “Озеров і всі співробітники “Економіста” – вороги найнещадніші. Всіх їх – геть з Росії. Робити це слід відразу... Заарештувати декілька сотень – і без оголошення мотивів – виїздити, панове! Харків оглянути, ми його не знаємо, це для нас “закордон”. Чистити потрібно швидко...”¹

Як здійснювалися переслідування новою владою спеціалістів старої школи, як висилали дореволюційну професуру, як здійснювалося на зорі будівництва соціалізму покарання “контрреволюції в економіці” досліджували в числі перших І. Винниченко, В. Гусєв, В. Адамський². Партійно-державне керівництво вважало, що створення нової соціально-економічної системи можливо лише через насилля. До речі, навіть коли відступали від комуністичної практики, відмовлялись від політики “воєнного комунізму”, “Велика помилка думати, – писав Ленін Л. Б. Каменєву, – що НЕП поклав край терорів. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного”³.

Привертаять увагу широким використанням і глибоким осмисленням архівних і опублікованих документів, монографічної літератури і періодичних видань фундаментальні роботи С. В. Кульчицького, присвячені 20–30-м рокам XX ст. Так, в монографії “Комунізм в